

Лілія РУДЕНКО
(Ніжин)

Ніжинські ремінісценції на сторінках творів Миколи Гоголя

Прежде, давно, в лета моей юности, в лета невозвратно мелькнувшего моего детства, мне было весело подъезжать в первый раз к незнакомому месту: все равно, была ли то деревушка, бедный уездный городишка, село ли, слободка, – любопытного много открывал в нем детский любопытный взгляд. Всякое строение, все, что носило только на себе впечатленье какой-нибудь заметной особенности, – все останавливало меня и поражало.

Н.В. Гоголь “Мёртвые души”, гл. 6

Знаменною подією, яка назавжди нерозривно пов'язала славетний Ніжин і геніального письменника Миколу Гоголя, стало відкриття у 1820 р. Ніжинської гімназії вищих наук князя Безбородька – навчального закладу для дітей малоїмущих дворян, що займав проміжне становище між університетами та губернськими гімназіями і користувався особливими правами та привілеями. На той час освіту подібного рівня на території Підросійської України давав лише Харківський університет.

Загалом, відкриття подібного закладу в повітовому місті – явище надзвичайне. Ще більш гідним подиву є факт, що весь тягар завершення будівництва, відкриття та становлення нового навчального закладу ліг на плечі 15-річного юнака – Олександра Кушелева-Безбородька, який волею долі за заповітом свого діда був призначений попечителем майбутньої освітньої установи [1].

Олександр Григорович Кушелев-Безбородько – перший випускник Царсько-Сільського ліцею. Але його годі шукати у списку першого випуску, поряд із прізвищами Пушкіна, Пушина, Кюхельбекера, Дельвіга, – він закінчив лицей екстерном, роком раніше своїх ровесників, що було пов'язане зі спадковими справами. Поки його “однокашники” тільки декларували “Отчизне посвятить души прекрасные порывы”, – він уже докладав практичних зусиль, аби в Україні, на батьківщині його дідів, почав діяти навчальний заклад, не гірший за лицей у Царському Селі. На це О. Кушелев-Безбородько, поклав 5 років життя, й надалі завжди з любов'ю та турботою опікувався ніжинським навчальним закладом [2].

Між творчістю Миколи Гоголя і Ніжином існує нерозривний містичний зв'язок. Недаремно сучасники письменника зазначали вирішальне значення навчального закладу у формуванні таланту. “Якщо мені заперечать, що це випадковість, я відповім: можливо, але випадковість Лицейська, відмічена Божим перстом: із Ніжинського Лицею вийшов Гоголь, з Царсько-Сільського – Пушкін”, – писав Лев Мей, відомий російський літератор, публіцист. [3].

Микола Гоголь навчався у Ніжині 8 років (1821–1828), де, в цілому, були створені всі належні умови плекання майбутніх талантів. Гімназія мала прекрасні аудиторії. Її попечитель до навчального процесу залучив багатьох першокласних викладачів, ві-

домих науковців, передових вчених, подарував гімназії 2 тис. томів книг із власної бібліотеки, а також власну колекцію картин західноєвропейських майстрів XVI–XVIII ст., нумізматичну колекцію, зібрання зразків мінералів. Окрім засвоєння наук, гімназисти пробували свої сили у літературній та художній творчості, музиці, театрі. А на додаток – самобутній Ніжин, із його багатонаціональним ярмарковим колоритом, пишною храмовою архітектурою, багатою героїчною історією, чарівними легендами.

Усе це вкупі мало величезний вплив на чутливу до навколишньої краси та добірного влучного слова душу юного Миколи Гоголя, знайшло відгук і закарбувалося у чіпкій молодій пам'яті, лягло потім веселковими барвами на сторінки його творів. І вже з-під Гоголівського пера прямують у вічність фрески Благовіщенського монастиря, ніжинська Мостова вулиця, місцеві обивателі Коробочка та Манилов, ніжинські перекази – веселі, сумні, моторошні.

Традиційно вважається, що в будинку ніжинського поміщика Макарова, розміщеного за кількост метрів від приміщення гімназії, відбулося перше читання М. Гоголем своєї сатири “Нечто о Нежине, или Дуракам закон не писан”. Твір письменник знищив, але окремі його фрагменти були введені до тексту поеми “Мертві душі”. У спогадах Чичикова про роки навчання [4], описах вітальні Собакевича, обіду в губернатора [5] – відчутні ніжинські ремінісценції.

Розписи ніжинського Благовіщенського собору (1702–1716), зроблені ніжинськими художниками Фролом Степановським, братами Цехановськими та Яковом Левенцем, належали до найкращих зразків староукраїнського наддніпрянського монументального живопису. Крім фресок релігійного змісту, на стінах були виписані портрети засновника собору та монастиря Стефана Яворського, його покровителя Петра I, Св. Димитрія Ростовського (Дмитра Туптала), а також портрет імператора Олександра I [6]. Великою увагою прихожан користувалися фрески із зображенням побутових сцен – вінчання, хрещення, відспівування покійного й інші, на яких були зображені певні конкретні особи – жителі Ніжина XVIII ст. у старовинних костюмах, що правили під час розпису за прототипів. То ж, цілком можна було розгледіти на стінах собору своїх родичів, показати дітям портрети дідусів та бабусь тощо. Проте, чи не найбільшою популярністю користувалися сцени Страшного суду з правого притвору, де у яскраво червоному пекельному полум'ї горіли ніжинські лихварі. До того ж, обличчя лихварів були виписані з надзвичайною виразністю...

Юний Микола Гоголю ці фрески, мабуть, бачив, і цілком ймовірно вони йому дуже подобалися. Відголосок побаченого подибуємо у повісті “Ніч перед Різдом”, де головний герой (коваль Вакула) “был богобоязливый человек и писал часто образа святых: и теперь еще можно найти в ... церкви его евангелиста Луку. *Но торжеством его искусства была одна картина, намалеванная на стене церковной в правом притворе, в которой изобразил святого Петра в день Страшного суда, с ключами в руках, изгонявшего из ада злого Духа*” (тут і далі, курсив наш – авт.).

Є в Ніжині вулиця імені Миколи Гоголя (або Гоголівська за ранішою формою найменування) – улюблена вулиця багатьох поколінь городян, контури якої існували, напевно, від доби існування літописних попередників сучасного Ніжина періоду Київської Русі. Тоді вулиця йшла від дитинця через увесь посад, згодом вела від Московської брами до Київської, поєднуючи, відтак, Московський та Київський шляхи,

що утворювали важливу й на майбутнє – визначальну містоутворюючу магістраль сучасного Ніжина. Тривалий час вулиця називалась Великою Московською або Великою Київською, незважаючи на те, що пройти її вздовж можна за 10 хвилин, лишень не зупинятися біля численних торгівельних рядів і лавок, що стоять тут, здається, споконвіку. В час, коли у Ніжині навчався М. Гоголь, вулицю замостили дерев'яними колодами, від чого вона отримала назву “Мостова”, і недобрим словом згадується у якраз у “Мертвих душах”: *“Эти бревна, как фортепианные клавиши, подымались то вверх, то вниз, и небережливый ездок приобретал или шишку на затылок, или синее пятно на лоб, или же случалось своими собственными зубами откусить пребольно хвостик собственного же языка”* (гл. 6). Сучасну назву (власне, вул. Гоголівська) вулиця отримала в 1881р., що було пов'язане з відкриттям у Ніжині того ж року пам'ятника великому письменнику.

Поєма “Мертві душі” починається так: «В ворота гостиницы губернского города NN въехала довольно красивая рессорная небольшая бричка...» Дослідники висувують різні гіпотези, стосовно місцезнаходження прототипу згаданого М. Гоголем готелю, в т.ч. й у Ніжині. Додамо на суд читачеві ще одну. Дуже подібною до описаного письменником готелю є будівля старого постоялого двору в Ніжині – сучасної поліклініки для дорослих, що знаходиться на розі вул. Подвойського та вул. Успенської*. Її сучасний будинок відноситься до кінця XIX – початку XX ст. Проте, схожий можна побачити на малюнку, який доповнює план міста Ніжина 1773 р. До будинку прилягає великий двір, у який вільно можна заїхати не те, що кінному екіпажу, – навіть сучасною вантажівкою.

Раніше будівля постоялого двору мала криту дерев'яну галерею над сходами, схожу на ту, якою в “Мертвих душах” половий “повел проворно господина вверх по всей деревянной галерее показывать ниспосланный ему богом покой”. Номер із обов'язковою *“дверью в соседнее помещение, всегда заставленною комодам, где устраивается сосед, молчаливый и спокойный человек, но чрезвычайно любопытный, интересующийся знать о всех подробностях проезжающего”*. І сьогодні ці двері між кімнатами, заставлені лікарськими шафами, невід'ємний атрибут кабінетів ніжинських лікарів.

“Наружный фасад гостиницы отвечал ее внутренности: она была очень длинна, в два этажа; нижний не был вычекатурен и оставался в темно-красных кирпичиках, еще более потемневших от лихих погодных перемен и грязноватых уже самих по себе; верхний был выкрашен вечною желтою краскою; внизу были лавочки с хомутами, веревками и баранками” (на вищезгаданому малюнку плану Ніжина 1773 р. будинок цегляний, а не штукатурений). Далі у М. Гоголя слідує опис, який точнісінько відповідає цій ніжинській будівлі, що якраз стоїть на розі вулиць і має кутове приміщення з вікном, що виходила на ріг: *“В угольной из этих лавочек, или, лучше, в окне, помещал-*

---

* Обидві вулиці існували за перебування в Ніжині на навчання М. Гоголя. Перша тоді становила сегмент величезної Торгової (або Соборної) площі, й тільки за більшовицької влади набула статусу вулиці, коли було перенесено адміністративний центр міста з початку сучасної вул. Гоголя на її кінець – до території колишньої Київської Брами (як не парадоксально, але нині це є початком цієї вулиці, а колишній початок – її сучасним кінцем, – ось і не погоджуйся, що при більшовиках усе було перевернуто догори дригом...). Інша – існувала ще до появи в Ніжині М. Гоголя, під цією ж назвою, і є чи не найстарішою вулицею міста (крім транзитних вулиць-шляхів), що мала власну назву (щоправда, за тих-таки більшовиків вона носила ім'я Н.К. Крупської).

ся сбитеничик с самоваром из красной меди и лицом так же красным, как самовар, так что издали можно бы подумать, что на окне стояло два самовара, если б один самовар не был с черною как смоль бородою”.

Цікаве зауваження робить письменник змальовуючи трактир при готелі, який знаходився у першому поверсі, приблизно, на місці регістратури сучасної поліклініки: *“Какие бывают эти общие залы – всякий проезжающий знает очень хорошо: те же стены, выкрашенные масляной краской, потемневшие сверху от трубочного дыма и залосненные снизу спинами разных проезжающих, а еще более туземными купеческими, ибо купцы по торговым дням приходили сюда сам-шест и сам-сём испивать свою известную пару чаю”*, – дійсно, ця будівля стоїть поруч із міським ринком, і ніжинські купці, безперечно, навідувалися сюди**.

На стінах трактиру *“те же картины во всю стену, писанные масляными красками, – словом, все то же, что и везде; только и разницы, что на одной картине изображена была нимфа с такими огромными грудями, какие читатель, верно, никогда не видывал. Подобная игра природы, впрочем, случается на разных исторически картинах, неизвестно в какое время, откуда и кем привезенных к нам в Россию, иной раз даже нашими вельможами, любителями искусства, накупившими их в Италии по совету везших их курьеров”****.

І, ще про картини побуту, ймовірно побачені М. Гоголем у Ніжині. Портрети грецьких полководців, які свого часу прикрашали Грецький магістрат у Ніжині, купецькі лавки та приватні будинки ніжинців були перенесені письменником до вітальні Собакевича: *“На картинах все были молодцы, все греческие полководцы, гравированные во весь рост: Маврокордато в красных панталонах и мундире, с очками на носу, Миаули, Канари. Все эти герои были с такими толстыми ляжками и неслышанными усами, что дрожь проходила по телу. Между крепкими греками, неизвестно каким образом и для чего, поместился Багратион, тощий, худенький, с маленькими знаменами и пушиками внизу и в самых узеньких рамках. Потом опять следовала героиня греческая Бобелина, которой одна нога казалась больше всего туловища щеголей, которые наполняют нынешние гостинные”*.

Зауважимо, що за Миколою Гоголем було помічено використання у творах прізвищ та списування характерів із цілком конкретних осіб. Попали під його перо й ніжинці. Так, мрійник Манілов, батько Фемістоклюса й Алкіда, був списаний із місцевого поміщика з таким же прізвищем. Його онуки – брати Манілови – грали у міському оркестрі на початку ХХ ст. разом із відомими місцевим культурним і громадським діячем Ф.Д. Проценком і батьком видатного трубача Т. Докшицера. Один із цих братів –

** Цікаво, що приблизно в цьому ж місці знаходився “государев кабак”, згаданий у описі Ніжина, датованому приблизно 1766 р. То ж цілком ймовірно, що тут-таки поряд (або й на тому ж місці) був згодом улаштований і змальований М. Гоголем постійний двір (див.: Описание города Нежина, его улиц и домов. Перепись населения по домам, составленная 15 февраля 1766 г. в городской магистратуре (підготовка до друку, зауваження до тексту документа та покажчик топонімів і географічних назв С. Зозулі та О. Морозова) // Ніжинська старовина. Пам’яткознавство Північного регіону України №2: Опис міста Ніжина 1766 року (публікація архівної пам’ятки): Збірник регіональної історії та пам’яткознавства. Випуск 7 (10). – К., 2008. – С. 15–21).

*** Варто придивитися, чи немає подібної роботи у художній галереї Ніжинського державного університету, серед картин подарованих вельможним графом О.Г. Кушелевим-Безбородьком.

Григорій Феофанович Манілов (1875–1954) був відомим українським диригентом, композитором, заслуженим діячем мистецтв УРСР.

Розповідають, що одна ніжинська поміщиця на прізвище Коробка (Коробко) часто манірно представлялася Коробочкою, що на її думку було милозвучніше й більш вишукано.

Можливо, й інші герої Гоголя з поеми “Мертві душі” (чи тільки з цього твору М. Гоголя?) мають ніжинські “іменування”, як, наприклад, прізвища кріпосних селян тієї ж Коробочки: *“Некоторые крестьяне несколько изумили его своими фамилиями, а еще более прозвищами, так что он всякий раз, слыша их, прежде останавливался, а потом уже начинал писать. Особенно поразил его какой-то Петр Савельев Неуважай-Корыто, так что он не мог не сказать: “Экой длинный!” Другой имел прицепленный к имени “Коровий кирпич”, иной оказался просто: Колесо Иван”* [7]. Корито – цілком місцеве прізвище. «Корового кирпича», звичайно, не існувало, але є Коровіни, Кірпічови, Колесо ви тощо.

Ніжинське передмістя Магерки було улюбленим місцем прогулянок юного Гоголя. Його приваблювали живописні околиці та народні гуляння, вечорниці – яскраві, колоритні, із музиками, співами, танцями. “Но лучше всего, когда собьются все в тесную кучку и пустятся загадывать загадки, или просто – нести болтовню. Боже ты мой! Чего только не расскажут! Откуда старины не выкопают! Каких страхов не нанесут!” [8]. Як, наприклад, почута історія про панночку, що трапилася у Хресто-Воздвиженському храмі Ніжина, розташованій безпосередньо поза парком позаду будинку гімназії; ця історія згодом перетворилася на страшну повість “Вій” [9].

Загалом цей місцевий переказ можна викласти в такій редакції:

Незбагненно раптово померла сотникова дочка – молода синьоока вродливиця, на яку заглядалися всі місцеві хлопці. Завидна була наречена – що гарна, що багата! Хоч очі якісь дивні – зіниць часом не видно, розповзаються як морок. То холодом віє від них, а ще гірше – як недобрим вогнем спалахнуть. Аж обпікає! Різне про неї говорили... А, може, то дівчата із заздрощів? Бо в неї сорочки мережені, керсетки оксамитові та парчеві, плахта ясно-червона. А черевички! А перстеники та коралі з дукачами!

І от, померла! І жаль молоду! Батьки за день почорніли від того горя.

На свою біду нагодився додому на гостину Хома – молодий бурсак, йому й випало читати молитви над покійною в храмі. Десь після других півнів пронизливо загув вітер надворі, холодом передранішнім потягло. Сколихнулося полум’я свічки, і в її миготінні здалося ніби кволий рум’янець заграв на щоках небіжчиці, затріпотіли довгі вії.

Хома струснув головою, щоб не марилося. Боже! Лячні, безтямні очі втупилися у Хома! Невлад заметушилися бліді руки. Тонкі прозорі пальці гострими нігтями впилися у сорочку! Підхопилася з труни панночка! Страхітливі зойки потонули у стуготінні вітру!...

Ранком знайшли у церкві залякле мертве тіло бурсака та нажахану, нещасну дівчину, що, певно, прокинулася від летаргічного сну і ледь не була похована живо.

Чи не з Ніжина бере початок таємничий страх М. Гоголя бути похованим живим?

Загалом, Ніжин залишив помітний слід як у життєвій, так і творчій дорозі видатного письменника. Різні сюжети, типажі, перекази з часу навчання в гімназії – з пізнього дитинства та юності Миколи Гоголя – так чи інакше, і будучи письменником-початківцем, і вже відомим майстром пера він “експлуатував” у власних творах, закарбовуючи в такий спосіб це давнє українське місто й даючи живильний ґрунт для сучасних дослідників.

Посилання

1. Лицей князя Безбородко. – СПб., 1859.
2. Руденко Л. Згадки про ніжинських греків у листах, спогадах і творах вихованців Ніжинської гімназії вищих наук князя Безбородька першої половини XIX ст. // Греки в Ніжині. Збірник Вип. III. – Ніжин, 2003.
3. Лицей князя Безбородко. – СПб., 1859.
4. Куліш П. Записки о жизни Н.В. Гоголя // Лицей князя Безбородко. – СПб., 1859.
5. Самойленко Г. Николай Гоголь и Нежин. – Ніжин, 2008.
6. Хойнацкий А. Очерк истории Нежинского Благовещенского монастыря. – Ніжин, 1906.
7. Гоголь Н. Мёртвые души // Гоголь Н. Собрание починений в 7 т. – Т. 5. – М., 1979.
8. Гоголь Н. Вечера на хуторе близ Диканьки. – М., 1960.
9. Руденко Л. Легенди Ніжина (набір листівок). – Прилуки, 2006.

Ганна СОРОКА
(Ніжин)

Листи М.В. Гоголя ніжинського періоду

Загальновідомий факт, що до ніжинського періоду в житті М.В. Гоголя належить написання ним кількох творів. Звісно, це більше – “проба пера”, але це, водночас, було становлення його як особистості, відточування майстерності Миколи Гоголя як письменника, було значною віхою у процесі розвитку художньої творчості письменника.

Тут у Ніжині виявилася його неприйняття життєвої вульгарності, самовдоволення, егоїзму. Його життєвим кредо стає вимога життєвої правди, високої ідейності художнього твору. Про це свідчать численні листи, в яких М.В. Гоголь часто й охоче ділиться з друзями та рідними думками про театр, літературу, мистецтво, повідомляє враження про поставлені в ліцеї спектаклі, про прочитані твори, ділиться побаченими сценами ніжинського життя. Вже в цей початковий період творчості він розумів, що художнім творам задля актуальності потрібний нерозривний, тісний зв’язок із дійсністю.

Інтерес до листів М.В. Гоголя виник порівняно давно. Ще в 1857 р. П.О. Кулішем було здійснене перше видання листів письменника, де було зібрано близько 800 листів авторства Миколи Гоголя, які склали 2 томи в підготовленому ним збірнику “Твори і листи М.В. Гоголя” (СПб., 1857). Проте, внаслідок вимог цензури та умов кореспондентів М.В. Гоголя, що надали для друку листи, в текстах відбулося багато пропусків і скорочень.

У 1901 р. було випущено нове чотиритомне видання листів М.В. Гоголя, підготовлене до друку В.І. Шенроком (СПб., 1901). У цю збірку увійшли вже більше 1200 листів визначного письменника. Сюди ж увійшли й листи, видані П.О. Кулішем.

З листів Миколи Гоголя до батьків до нас дійшли 24, за період із 1820 до 1825 р. Після смерті батька Василя Опанасовича Гоголя-Яновського, постійним адресатом є мати письменника Марія Іванівна. Наявні листи характеризують книжні уподобання, літературні й театральні інтереси молодшої людини, відображають його любов до мистецтва.

З 1824 р. вихованці гімназії в Ніжині почали захоплюватися театральними постановками, в яких М.В. Гоголь брав дуже активну участь і як актор, і як режисер, і як декоратор. Так, на масницю 1825 р. гімназистами була поставлена трагедія В.О. Озерова “Едіп